

MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK – EGY VÁLLALKOZÁS TÖRTÉNETE, NÉHÁNY TANULSÁGGAL

BESSENYEI JÓZSEF

„Elhatározott az 'Országgyűlési Emlékek' (Acta Diaetalia) gyűjtése és szerkesztésének megkezdése is, – mindazáltal erre még hosszabb előkészületek kellenek. E végre is egy albizottság küldetett ki, Horváth Mihály, Salamon Ferencz és Szilágyi Sándor tagokból.” – Így számol be a *Századok*¹ a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) II. osztályának 1871. április 4-ei üléséről, nem sokkal annak megtörténte után. E határozat megvalósítása érdekében az Akadémia felkérte a m. kir. Belügyminisztériumot, utasítsa az összes alárendelt hatóságot, kutassák át archívumaikat, majd jelentsék a minisztériumnak, milyen, az egykori országgyűlésekre vonatkozó iratok találhatók ott. A hatóságok nagy része azonban nem foganatosította a rendeletet, a beküldött jelentések pedig nem elégítették ki a tudományos igényeket. Ezért – következő lépésként – az MTA szakértőket bízott meg azzal a céllal, hogy vizsgálják át a vármegyei és családi levéltárakat, és tegyenek jelentést arról, azok közül hol, milyen gyűjteményekben találhatók országgyűlési iratok. A továbbiakban sor került a legfontosabb külföldi levéltárak (például a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv²) magyar vonatkozású irategyűjtéseinek átkutatására is. E kutatómunka eredményei hamarosan köteté álltak össze, így szokatlanul gyorsan lehetővé vált az anyag kiadása is.

Bár a képviselőház a magyar nemzet történelmi emlékeinek közzétételére a korábban rendelkezésre bocsátott 20 000 forintot 1874-ben, majd a következő évben is 15 000 forintra csökkentette, ez az összeg is elegendő volt a Magyar Országgyűlési Emlékek 1–3. kötete, és az Erdélyi Országgyűlési Emlékek első kötetének kiadására.³ Így a sorozat már 1874-ben megindulhatott az MTA Történelmi Bizottsága kiadásában.⁴ Nagy pillanat ez a magyarországi forráskiadás történetében, hiszen az akadémia már élő két nagy sorozata (egykorú elnevezés szerint: osztálya), az „Okmánytárak” és az „Írók” mellé harmadikként ekkor

¹ Századok (A továbbiakban: SZ) 1871. 280.

² A továbbiakban HHStA

³ SZ 1875. 284.

⁴ Magyar Országgyűlési Emlékek, történeti bevezetésekkel. A Magyar Tud. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából szerkeszti Fraknói Vilmos. Első kötet. Budapest, 1874. XXXII, 659.

társult a „Magyar Országgyűlési Emlékek” (Monumenta Comititalia Regni Hungariae) sorozat.

Az első kötetben a források közlését bevezető előzi meg, az MTA rendes tagja és osztálytitkára, a kötet szerkesztője, Fraknói Vilmos tollából. Ebben a szerkesztő összefoglalja a kiadás szempontjait és a munka jellemzőit. Ismerteti a vállalkozás hazai előzményeit a 15. századi kezdetektől, minek során nagy elismeréssel szól Kovachich Márton Györgyről, majd Gyurikovits Györgytől, és saját kortársaihoz eljutva mindenkit név szerint felsorol, aki kéziratgyűjteményt állított össze. Ezt az országgyűlések történetével foglalkozók sora követi Csacskó Imrétől Wenzel Gusztávig. Felsorolja továbbá, mely vármegyék és városok levéltárában milyen országgyűlési iratok maradtak fenn, és bemutatja a legtöbb hungarikát tartalmazó külföldi archívumokat, előszámolva azt is, hogy anyagukból milyen forráspublikációk láttak napvilágot. Azt, hogy a sorozatot a Mohács utáni időszak okmányainak közlésével indítják, Fraknói azzal indokolja, hogy az anyaggyűjtés során kevés középkori forrás került napvilágra. A kötetek a „magyar országgyűlések” terminus technikus tág értelmezését követik, vagyis közlik a horvát- és szlavónországi gyűléseket, a részleges gyűléseket és az erdélyi gyűléseket is, „midőn Erdély és Magyarország egy királyt uraltak”. Összesen tizenhárom magyarországi egyetemes országgyűlést, tizenöt részlegeset, huszonhat erdélyi gyűlést, huszont két horvát és tótországit (szlavóniai) tartalmaz az első kötet.

A magyar vállalkozás számára legfontosabbnak a Deutsche Reichstagsakten kiadványsorozatát tekinthetjük, amely a (bajor) királyi Akadémia Történeti Bizottsága és a bajor király támogatásával jelent meg. Mivel a bajor sorozat első kötete 1867-ben látott napvilágot, az MTA erre sok mindenben támaszkodott is. Ezért szükségesnek látszik néhány szót szólni e hatalmas vállalkozásról, kiemelve a kiadás munkálatainak fordulatait különös tekintettel arra, hogy a magyar sorozat ezt tartotta mintájának, több megoldását át is vette.

A Deutsche Reichstagsakten kiadóinak célja az volt, hogy közze tegyék a Német Birodalom történetére vonatkozó forrásanyagot a XIV. század második felétől kezdve. Az iratok kiválasztásában és megjelentetésében mint csomópontokat, a birodalmi rendek gyűléseit vették alapul. Ezt indokolja, hogy a királyi udvar akkor már nem számított igazi politikai központnak, a gyűlések viszont többnyire túlnőttek a helyi érdekeken, napirendjükön a Német Birodalom legfontosabb kérdései szerepeltek. Ezeket a rendi gyűléseket nevezték később birodalmi gyűlésnek (Reichstag). A kiadványsorozat 1867-ben az 1376. évvel kezdődött, majd 1973-ban, 1999-ben és 2001-ben az 1471-ig haladó 22. kötet, három részben látott napvilágot.

A munka előrehaladtával a forrásanyag növekedése egyre nehezebb feladatok elé állította a kiadókat, egyúttal változtatást kívánt az iratok válogatásában és a közzétételük módjában is. Amikor úgy látszott, hogy a Reichstagsakten közzététele beláthatatlan ideig fog tartani, 1886-ban a Történeti Bizottság (Historische

Kommission) úgy határozott, hogy V. Károly uralkodásától kezdődően, a meglévővel párhuzamosan, új sorozat megindításába kezd. A régebbi sorozat (Altere Reihe) mellett megindult tehát az V. Károllyal foglalkozó újabb sorozat (Jüngere Reihe) is. Utóbbinak I. kötete – amely V. Károly megválasztásával foglalkozik – 1893-ban jelent meg. 1896 és 1905 között viszonylag gyors egymásutánban tették közzé a II–IV. kötetet az 1521–1524. évek anyagáról, de azután az első világháború és az utána következő idők miatt hosszú szünet következett, csak 1935-ben látott napvilágot a VII. kötet, amely 1529 áprilisáig haladt. A második világháború alatt a kiadvány jövője is kétségessé vált, mert 1943-ban a csaknem teljesen kész V–VI. kötet kézírata elégett, 1944-ben pedig megsemmisült az az összeállítás (Akten-Repertorium), amely 1555-ig terjedt és így a további köteteket készítette elő.

A nagy veszteségek ellenére a „Jüngere Reihe” sorozat folytatása újból megindult, 1962–1963-ban fotomechanikus eljárással (fotoreprodukcióval) új kiadásban jelentették meg az I–VI. és a VII. kötetet, majd 1970–1971-ben, két félkötetben kiadták a VIII. kötetet, legújabban pedig – 2009-ben – már az 1555. évi augsburgi birodalmi gyűléssel foglalkozó 20. kötet jelent meg, négy részben.

Közben a két sorozat közt kialakult távolság csökkentése céljából 1989-ben elkezdődött az ún. középső sorozat (Mittlere Reihe) köteteinek publikálása is. Ez a sorozat I. Miksa uralkodásának idejéből származó iratokat tesz közzé, eddig 7 kötete látott napvilágot, az utolsó 2008-ban hagyta el a sajtót. 1988-ban ismét új sorozat indult, „Reichversammlungen 1556-1662” cím alatt, ennek eddig 7 köte-
te jelent meg.

A roppant vállalkozás megvalósítása során az iratok kiválogatásának és köz-
zétételének módszere folyamatosan fejlődött. Ismételten felvetődött az az alap-
kérdés, hogy a kiadvány csak a birodalmi gyűlések történetét mutassa-e be, vagy
pedig mondanivalóját a birodalom történetére szélesítse-e ki. Mostanra az az
álláspont kerekedett felül, hogy a birodalmi gyűléseket nem lehet elszigetelten
nézni, hanem figyelembe kell venni az előkészítő egyéb üléseket, tárgyalásokat,
levelezést, mert csak így lehet a legfontosabb rendi gyűléseket a fejlődés mene-
tébe állítani. Így a VII. kötet a regensburgi és a speyeri birodalmi gyűlésen kívül
a közbeeső többi megbeszélésre is kiterjesztette a figyelmét. Ezt a szakmabeliek
többsége helyesnek tartotta, mert így a kiadvány a Német Birodalom belső törté-
netének megvilágításához is jobban hozzájárul, de azt is leszögezték, hogy ennél
tovább nem lehet menni, mert az szétfeszítené a kiadványsorozat kereteit.

Problémát jelentett annak eldöntése is, hogy bekerülhetnek-e a kötetekbe
máshol nyomtatásban már megjelent szövegek. Erre nem lehetett egységes sza-
bályt megállapítani, esetenként azt vették figyelembe, hogy a már megjelent
források szorosan hozzátartoznak-e a kötet fő témájához és fontosságuk indokol-
ja-e újbóli megjelentetésüket. Nem tartották célszerűnek, hogy a kötetek érdem-
leges anyag helyett csak utalásokat adjanak, kiadási lelőhelyeket jelöljenek meg.
A döntés az lett, hogy a nyomtatott szövegek közlése teljes terjedelemben felel-

leges, elegendő a leglényegesebb részek kiemelése és összefüggésbe hozása az új anyaggal. A Jüngere Reihe VIII. kötete például ennek jegyében született meg, az ugyanis nem csak a regensburgi Reichstag anyagát publikálta, hanem az azt követő időszak tárgyalásait is felölelte, igen bő, mintegy 1300 oldal terjedelemben. Újdonság az is, hogy nem időrendben, hanem tematikai csoportosításban publikálták az iratokat, mert az itt közzétett anyag természetének ez jobban megfelelt. Az anyagot a tematikai csoportokon belül jelentőségének megfelelően nagyobb terjedelemben vagy kivonatossan közölték.⁵

A vállalkozásnak nemcsak mennyiségi mutatói impozánsak, az iratok közlését is mintaszerűen oldották meg, mindegyik szövegét tartalmi ismertetés (regeszta) előzi meg, elősorolják levéltári lelőhelyét, illetve, hogy hol található a nyomtatásban megjelentek. Az adatoknak rendszeres közlésével elejét vették az ismétléseknek és a szövegben szükséges utalásoknak. Minden kötethez készült személy- helynév- és tárgymutató is.

A Magyar Országgyűlési Emlékek felépítése a korban szokásos, a német kötetekben is megtapasztalt módozatokat követi. A szerkesztő – hagyományos módon – a következő iratokat sorolta az országgyűlési emlékek alá: követi utasítások és megbízólevelek, uralkodói előterjesztés, országgyűlési feliratok és válasziratok, előterjesztések és a rájuk adott válasz, királyi biztosok jelentései, diplomáciai jelentések, törvények. Ebben semmi meglepő nincs, az országgyűlések menete, lefolyása formálta ilyenné az iratanyag felépítését.

A forrásközléseket történeti bevezető előzte meg, s azokat külön kötetekben is közrebocsátotta az akadémia. (Ennek valószínű okát abban lelhetjük fel, hogy a szélesebb közönség már ekkor sem értette a többnyire latin nyelven készült iratokat).

Sajnálatos módon a közzététel szempontjairól, és elveiről a szerkesztő hallgat. Az iratközlés élén az irat sorszáma áll, római számmal. Ezt követi az irat kelte, majd annak címe olvasható, kurziválva. Ezután következik maga az irat, a rövidítések feloldásával, a kis- és nagybetűk megtartásával. Az irat szövege után annak címezése áll, majd zárójelben következik az irat leírása, amely annak megállapításából áll, eredetivel vagy másolattal van-e dolgunk, az irat lelőhelye, a nyomtatott kiadás(ok) felsorolása. Az iratközlések sem szövegkritikai, sem tárgyi jegyzeteket nem tartalmaznak, miként regesztákat sem.

Az anyaggyűjtés során természetesen találtak olyan iratok is, amelyeket nem érdemesített közlésre Fraknói. Ezeket a bevezetés szövegébe építette be, ott jegyzeteket is alkalmazott, és utalt az Irományok-ban közzétett iratokra is.

De térjünk vissza a Magyar Országgyűlési Emlékekhez!

⁵ http://de.wikisource.org/wiki/Deutsche_Reichstagsakten. Sinkovics István: Történeti irodalom. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl. V. Band, VIII, 2 Halbbände. SZ 1973. 131–132.

A *Századok* az első kötet megjelenése után hamarosan – még 1874-ben – terjedelmes bírálatot jelentetett meg, Zsilinszky Mihály tollából, aki lelkesülten foglalta össze a kiadvány tartalmát, a legfontosabb diéták lefolyásának felidézésével.⁶ A források közlésének módjáról annyit tartott érdemesnek leírni, hogy a kötet „a haza és külföldi idevonatkozó okmányok gondos összegyűjtése és egybevetése alapján készült,”⁷ Kritikai megjegyzést egyáltalán nem tett – például a mutatók és regeszták hiányáról –, mintha nem tudta volna, milyen nehézségekbe ütközik az ilyen apparátust nélkülöző tudományos kiadvány használata. Pedig elég lett volna kézbe vennie az általa bizonyára ismert forráskiadások közül Gévy három kötetes, 1842-ben befejezett művét, amelyhez a szerző két évvel később külön füzetben indexet csatolt.⁸ Az 1875-ben megjelent második kötetet ugyancsak Zsilinszky ismertette a *Századok* 1876. évfolyamában.⁹ „...csakis a tartalomra szorítkozunk” szögezte le már a recenzió elején, s valóban azt mondja fel.¹⁰ A következő kötetekről már csak rövid híradást közölt a *Századok*. Közülük a 8. kötetet bemutató írás eltér a többitől, mert a sorra került országgyűlések felsorolása és a nagyközönség figyelmébe ajánlása után ezt olvassuk: „Különösen jogászainkat figyelmeztetjük e munkára: mely nemcsak kibővíti, kiigazítja a Corpus Jurist, hanem azt egészen új világításban is tünteti fel; commentálja, magyarázza, érthetővé teszi.”¹¹ A megfogalmazás kissé anakronisztikus, hiszen éppen a kiegyezés utáni években változnak meg a joggal szemben támasztott igények, megszűnik a mindent átható közjogi szemlélet, s lesz a jogtörténetből akadémiai tudomány.¹²

A következő kötetet ismertető rövid közlemény egyik odavetett mondatából megtudjuk, hogy a 9. kötet szerkesztését „most Fraknói és Károlyi közösen végzik – s egészen az eddigi szellemben.”¹³ Ennek a személyi változásnak óriási volt a jelentősége, hiszen a jól képzett, alapos Károlyi Árpád már 1877-től a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) dolgo-

⁶ Zsilinszky Mihály: Magyar Országgyűlési Emlékek, történeti bevezetésekkel. A Magy. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából szerkeszti Fraknói Vilmos. Első kötet. Budapest, 1874. SZ 1874. Könyvismertetések, bírálatok. (A továbbiakban: Zsilinszky 1874.) 648–653.

⁷ Zsilinszky 1874. 648.

⁸ Gévy, Anton: Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn, und der Pforte im XIV. und XVII. Jahrhunderte. 1-3. k. Pest, 1838–1842. (index 1844)

⁹ Zsilinszky Mihály: Magyar Országgyűlési Emlékek, történeti bevezetésekkel. A magy. t. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából szerkeszti Fraknói Vilmos. Második kötet. Budapest, 1875. SZ 1876. Történeti irodalom. (A továbbiakban: Zsilinszky 1876.) 130–135.

¹⁰ Zsilinszky 1876. 130.

¹¹ SZ 1883. 483.

¹² Mezey Barna: A jogtörténet oktatása a jogi karon. In: A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal beszélgetések. Bibliotheca Iuridica. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar tudományos kiadványai. Acta Congressuum 10. Szerk. Takács Péter. Budapest, 2003. 90., különösen 79–80.

¹³ SZ 1885. 725.

zott, s tevékenysége éppen a 16–17. századi, Bécsben őrzött, magyar vonatkozású levéltári források felkutatására irányult. Már korábban segítette Fraknói munkálkodását, s ezt a közreműködést honorálta az Akadémia azzal, hogy a 9. kötet címlapján már társszerzőként tüntette fel.

A 10. kötetet még ilyen kurta híradásra sem méltatták a *Századok*-ban, az 1899-ben kiadásra került 11.-ről, – amelyet Károlyi már egyedül jegyzett –, újra csak egy rövid híradás látott napvilágot, megtoldva azzal az ígérettel, hogy „vissza fogunk térni a kötet tüzetes ismertetésére.”¹⁴ Ám ez nem történt meg, azonban a MOE kiadásáról is szó esett egy tárcában, amely a *Századok* 1903. évi évfolyamában jelent meg. Annak – név szerint nem ismert – szerzője összefoglalta a képviselőház 1902. december 16-ai ülésén a régi országgyűlési irományok beszerzéséről és publikálásáról elhangzottakat, amelyből kiderült, hogy a Könyvtári Bizottság (még korábban) felemelte az erre a célra előirányzott összeget, ám azt nem használták fel. Ezért az a javaslat született, hogy az összeg egy részét fordítsák a már felgyűjtött anyag publikálására, amelyről a jövőben az Akadémiának kellene gondoskodnia, főleg a 19. század országgyűléseire vonatkozó iratok közrebocsátásával. Az indítvány vitája során Szederkényi Nándor megjegyezte, hogy az Akadémia megkísérelte az országgyűlési emlékek publikálását s egy darabig folytatta is, de azután érthetetlen okból a munkát megszüntette.¹⁵

Ez bizony olybá tűnik, mintha lemondtak volna a MOE folytatásáról. A következő, a 12. kötet valóban csak jókora, 18 éves késéssel, 1917-ben jelent meg, szintén Károlyi Árpád szerkesztésében. A kötetről beszámoló Dési Imre lelkesült szavakkal emlékezett meg a teljességre törekvő anyaggyűjtésről „...a szerző közvetlenül ismerte Európa csaknem minden nevezetesebb levéltárának a kérdésre vonatkozó anyagát, azokból végtelen türelemmel gyűjtötte egybe a nagyértékű terjedelmes anyagot, a melyet azután művészi feldolgozásban tár elénk. – majd szomorúan folytatja – ...a szerzővel együtt mi is érezzük, hogy a tárgyalt kérdés fontosságához képest kevés a közzétett anyag, jóllehet országgyűlések történeténél úgy a feldolgozásban, mint az anyagközlésben lehetőleg teljességre kell törekedni.” Egy nemzet politikai életének az országgyűlések a legjellegzőbb megnyilvánulásai s így azokra vonatkozólag minden adat fontossággal bír, neki ellenben „a Tört. Bizottság szűkös budgetjére való köteles tekintet miatt”, az utolsó két kötetben mintegy másfélszáz okirat publikálására kellett szorítkozni, holott „közlésre nagyon érdemes, nagy költséggel és fáradsággal kikutatott, részben lemásoltatott jelentékeny anyag állott volna még rendelkezésére.”¹⁶

Dési szavaiból kitetszik, hogy jól érzékelt Károlyi munkájának legfontosabb vonását, azt, hogy Fraknóitól eltérően, – aki inkább csak a szűkebb értelemben

¹⁴ SZ 1899. 561

¹⁵ SZ 1903. Tárcza. 88–90.

¹⁶ Dési Imre: Magyar Országgyűlési Emlékek. SZ 1919–1920. 274–276.

vett diaetaliakat adta ki –, ő komplex feldolgozásra törekedett, és az országgyűléseken keresztül a politikai történet teljességének megragadására. Ezért persze nagy árat kellett fizetnie, mert míg Fraknói az utolsó egyedül általa szerkesztett 8. kötetbe például 20 ország- és részgyűlés anyagát zsúfolhatta össze, a Károlyival együtt kiadott 10. kötet már csak három országgyűlést foglal magába, az egyedül Károlyi neve alatt megjelent 11. kötet az 1605. és 1606. évi diétákat tárgyalja, a 12. pedig kizárólag az 1606. évi bécsi országgyűléseket.

De mi történt a két kötet megjelenése közötti 18 évben? Károlyit hivatali kötelességei foglalták le, mint a Haus-, Hof- und Staatsarchiv egyik vezetője, 1909 után igazgatója, egyre kevesebb időt tudott szakítani a tudományos munkára. Azután pedig a Monarchia felbomlását követő helyzetben, a magyarországi tudománypolitika új vezetője, Klebelsberg Kunó oldalán neki kellett kijelölnie a magyar történettudomány új pályáját. De az már a egy új sorozat, a *Fontes* sorozatának köteteivel a jelenkorhoz közelebbi századokba vezetett, amelyek publikálását Klebelsberg fontosabbnak tartotta a 17. századi országgyűlések emlékeinek közzétételénél. Az új helyzetben tehát nemhogy a MOE folytatásáról nem eshetett több szó, de Károlyi már elkészült anyaggyűjtésének publikálásáról sem.¹⁷

A MOE kiadásának folytatása így évtizedekre lekerült a napirendről. A változást az 1960. június 6-i dátumhoz köthetjük, amikor a Magyar Történelmi Társulat vitát rendezett a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól. A vita célja az volt, hogy a magyar történeti forráspublikáció múltjának és jelenének felmérésével szempontokat nyújtson a korszerű igényeket kielégítő új forráskiadási szabályzat elkészítéséhez. A vita alapjául Benda Kálmán referátuma szolgált, aki, mondhatni, a folyamatosságot testesítette meg a magyar forráskiadásban, a Károlyi Árpádot mesterének valló Szekfű Gyula tanítványaként. A referátum első része a magyar forráskiadás történetét ismertette, és a MOE szempontjából is figyelemreméltó dolgozat az 1848/49-es szabadságharc bukását követő abszolutizmus éveit e tekintetben a fellendülés periódusaként tárgyalja, s ezt igazolólag egyebek mellett, az 1857-ben megkezdett *Monumenta Hungariae Historica* című sorozatot, azon belül pedig a *Magyar Országgyűlési Emlékek*-et hozza fel. Ám – folytatja Benda – ez a tekintélyes kiadványmennyiség nem állt arányban a minőséggel. A fogyatékoságok sorában megemlítette a körülhatárolt témák kerülését, a közölt szövegek megbízhatatlanságát, és a technikai apparátus csaknem teljes hiányát. E negatívumok ellen a későbbiek szemében amatőrnek tekintett Fraknóit követő, immár módszeresen képzett történész-nemzedék, Fejérpataky, Thallóczy, Károlyi és mások vették fel a küzdelmet. Elképzeléseik a gyakorlatban csak az első világháború után valósulhattak meg, amikor az immár Klebelsberg irányította Magyar Történelmi Társulat megindította a *Fontes*

¹⁷ Szekfű Gyula: Károlyi Árpád, a történetíró. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 6–27., különösen 13–17.

historiae Hungaricae aevi recentioris című sorozatát, abban azonban elsősorban az utolsó 200 év forrásai jelentek meg. A korábban megkezdett sorozatok, például az *Országgyűlési Emlékek* továbbra sem folytatódtak.

Referátuma befejező részében Benda az aktuális helyzettel foglalkozva a ten-nivalók sorában a forráskiadási problémák és szükségletek gondos felmérését sürgette, s annak alapján egy átfogó és egységes forráspublikációs terv kidolgozását. Tekintettel a kiadási eljárások sokféleségére, hangoztatta a tudományos forrásközlési szabályzat mielőbbi kidolgozásának halaszthatatlanságát. Javasolta, hogy az Akadémia iktassa távlati tervébe az olyan alapvető fontosságú történeti kézikönyvnek kiadását, mint a magyar történeti életrajzi lexikon, történeti tárgyi lexikon, történeti helységnévtár, történeti tiszti címtár és történeti atlasz. Végül a történettudomány és a rokon tudományok (irodalomtörténet, nyelvtudomány stb.) közötti szorosabb együttműködés szükségességére hívta fel a figyelmet. – Bölcs, megfontolandó javaslatok voltak ezek, amelyeket az egyes korszakokkal foglalkozó korreferátumok követtek.

Az 1526 és 1849 közötti korszak forráskiadásáról Barta István szólt, aki az 1848/49-es tárgyu kiadványok után utalt Ráday Pál iratainak Benda Kálmán szerkesztésében megjelent kötetére, az Esze Tamás által kiadott *Kuruc vitézek folyamodványai*-ra, a Benda Kálmán által közzétett *Magyar jakobinusok iratai* három kötetére, elismeréssel szólt a Varga Endre-féle úrszéki kötetéről, a Maksay Ferenc és munkatársai által összeállított urbáriumkiadványról, az I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratait tartalmazó Makkai László-féle kötetéről és a H. Balázs Eva szerkesztésében megjelent *Jobbágylevelek*-ről, majd néhány népszerűsítő jellegű kiadványról.¹⁸

Ezek után Barta sorra vette a forrásközlés egyes munkafázisait, s részleteiben mutatta meg, hogy a publikálók – a forráskiadás formai és módszertani elveinek egységes felfogása híján – milyen természetű nehézségekkel küzdenek. Minde-nekelőtt hangoztatta, hogy egy forrásanyag feldolgozása feltétlenül megköveteli a bevezető tanulmányt. Kíváncsnak mondotta, hogy az új forráskiadási szabályzat típusonként rögzítse a szelektálás, rövidítés, kivonatolás és összegezés mértékét. Részletesen foglalkozott a regesztakészítés problémáival, és vitatta a korábbi szabályzatnak azt az előírását, hogy a szövegeket az eredeti tisztázata alapján kell közölni, s csak annak nemlétében kell a fogalmazványt használni. Szerinte az ésszerűség inkább a fogalmazvány előnyben részesítését tanácsolja, mert arról leolvasható az irat keletkezésének egész története, azok a javítások és utólagos módosítások ti., melyeknek a tisztázaton már nincs nyomuk. Egységes irányelveket sürgetett a betűhív közlés, valamint a jegyzetelés mértékének kérdésében, Rámutatott a levéltári és egyéb lelőhelyek feltüntetésének anarchikus gyakorlatára, s a tipográfiai megkülönböztetés területén uralkodó zűrzavarra. Az

¹⁸ A Magyar Történelmi Társulat összes kiadványa megtalálható a Társulat honlapján: <http://www.tortenelmirtarsulat.hu/kiadvanyok/index.php>

indexkészítéssel kapcsolatban elégtelennek mondotta a személy- és helynevek, valamint a fogalmak egyszerű kivetítését; szerinte ezen túlmenően az egymással összefüggő fogalmak összevonására, az értelem szerinti egységesítés kidolgozására, s az átutalások egész rendszerének alkalmazására kell törekedni. Végül a forráskiadási tervezés minőségének emelését sürgette.

Az első hozzászóló, Mályusz Elemér, több témával foglalkozott, ezek közül számunkra legfontosabb a nemzetközi forráskiadási tendenciák bemutatása. Szerinte a gyakorlat az egyre összevontabb közlési mód irányába halad, vagyis a cél nem minél több anyag kinyomtatása, hanem annak a módnak a megtalálása, amelynek alkalmazásával a történetíró uralkodhat az anyag felett. Úgy vélte, évtizedek gazdag tapasztalati anyaga azt igazolja, hogy a források válogatás nélküli, teljes szövegű kiadása nemhogy segíti, de éppen ellenkezőleg, nehezíti, esetleg meg is akadályozza az anyag feletti uralmat. Ezután hangzott el az a hírhedtté vált megállapítása, amely szerint a forráskiadási munkának elsősorban pályájuk kezdetén álló, fiatal történészek esetében van didaktikai haszna, illetve olyan idősebb korosztályú történészeknél értelme, akiknek írói vénája már a kimerülés stádiumában van. – Györffy György, a középkori források kiadásának műfajairól beszélt. – A következő felszólaló Wellmann Imre rámutatott a forráskiadás jelentőségére és a forráspublikálás megfelelő tematikai tervezésének fontosságára. Vitatta Mályusz Elemér hozzászólásának azt a tételét, hogy kútfőkiadással elsősorban a kezdő és a pályájuk delén túllevő, idős történészek foglalkozzanak, mert szerinte az olyan forráspublikáció, amely a történetírás elé tűzött fő célok elérését szolgálja, éppen a helyes módszerű és magas színvonalú történetírás ügyét lendíti előre. A legsürgősebb teendőnek az arra érdemes kútfők közzétételére irányuló nagyobb lélegzetű terv kidolgozását tartotta. – A Wellmann követő Vörös Károly felvetette, hogy a vita tanúsága szerint a forráskiadás válságban van, mert míg a történettudomány az összefüggések minél szélesebb bemutatására és ennek megfelelően, az egyre teljesebb forrásközlés felé törekszik, a könyvkiadás e fokozódó igényeknek nem tud megfelelni. Az igények és lehetőségek között növekvő szakadék áthidalására azt a javaslatot tette, hogy fel kell hagyni a forrásszövegek teljes terjedelmű kiadásával, ehelyett a szövegeket filmre kell venni, s azok másolatait el kell helyezni el az ország legfontosabb történettudományi kutató központjaiban. Nyomtatott kiadásra ne kerüljön más, csak a regeszta, az elemi apparátus, valamint a szövegre (esetleg a filmkockák számára) utaló hely-, név- és tárgymutató, ily módon a hagyományos forráskiadási módszernél sokkal több anyagot lehetne, elemi fokon feldolgozva, a kutatókhoz közelebb vinni.¹⁹

Nem tartom feladatommak itt a vita egészének beható értékelését, annyit azonban fontos megjegyezni, hogy a diskurzus valóban lényegi kérdésekről folyt, s a nézetek sokfélesége miatt a konszenzusnak semmilyen esélye nem

¹⁹ A vita összefoglalása: SZ 1961. Krónika. 205–215.

látszott, sőt, még ma sem látszik. Az egyes közlési formákról szóló fejtegetésekhez oda kívánczozik, hogy a modern technika (pl. számítógépek, világháló, szkennerek) elterjedéséből következően a facsimile kiadások könnyen elkészíthetőekké és sokszorosíthatókká, a források könnyen elérhetővé váltak.

Ami pedig Benda javaslatait illeti a magyar történeti életrajzi lexikon, a történeti tárgyi lexikon, a történeti helységnévtár, a történeti tiszti címtár és a történeti atlasz kiadásáról, ezek közül csak az Atlasz indult el.²⁰ Érdekes, hogy a MOE folytatása nem szerepelt a tervek között.

Annál nagyobb lehetett a meglepetés, amikor a *Századok* 1963-ban hírt adott arról, hogy mivel „a korszak valamennyi lényeges problémája ... szóba került az országgyűléseken, ... XVII–XVIII. századi történelmünk már említett kérdéseinek marxista értékeléséhez a szükséges alapvető forrásanyagot tehát legjobban a *Magyar Országgyűlési Emlékek* 1917-ben félbeszakadt közzétételének folytatásával tudnánk a kutatók közkincsévé tenni. A MOE... közrebocsátása ... elodázhatatlanul szükséges.” Ezért – már korábban – az MTA Történettudományi Intézetének (a továbbiakban MTA TTI) igazgatósága (tehát nem az egy évvel korábbi vitát szervező Magyar Történelmi Társulat), 1962 őszén javasolta az MTA Történelmi Bizottságának a MOE sorozatának folytatását. Miután a Bizottság a javaslatot elfogadta, s a szervezéssel és a végrehajtással az MTA TTI-t bízta meg, 1963. március 18-án megalakulhatott a MOE Szerkesztőbizottsága, amelynek tagjai: Ember Győző, az Országos Levéltár főigazgatója, Kovács Kálmán, a magyar jogtörténet tanára az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, Molnár Erik, az MTA TTI igazgatója (a Bizottság elnöke), Pach Zsigmond Pál, a gazdaságtörténet tanára a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, Székely György egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat főtákará, R. Várkonyi Ágnes, az MTA TTI feudáliskori magyar történeti osztályának helyettes vezetője és Vértes György, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója.

A szerkesztőbizottság feladatává az elvi irányítást tették, a sorozat szerkesztése a szerkesztőség feladata lett, a főszerkesztő vezetésével, aki a szerkesztőbizottság titkári teendőit is ellátta. A főszerkesztő Benda Kálmán, a szerkesztőség tagjai pedig Heckenast Gusztáv, az MTA TTI, valamint Iványi Emma az Országos Levéltár munkatársa.

A szerkesztőbizottság az említett alakuló ülésen megvitatta az MTA TTI-nek a MOE kiadására vonatkozó javaslatát és nagy vonalakban rögzítette a szerkesztés irányelveit, amelyek a következők: „A kiadásra kerülő kötetek a MOE sorozatának folytatását képezik. A kiadás távlati terve 1848-ig halad, azaz felöleli az egész feudális kort. A munka most induló első szakaszában azonban a XVII–XVIII. századi országgyűlések iratait kell kiadni, az 1790 utáni korszakra csak

²⁰ Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Összeáll és szerk. Glatz Ferenc. Írta: Engel Pál, Szakály Ferenc. Budapest, 1996. 67. História, MTA Történettudományi Intézete. (Magyarország története térképeken elbeszélve 1.)

ezek megjelenése után kerül majd sor. A sorozat kötetbeosztását a Bizottság az egész feudális korra megtervezte, a kiadás sorrendje azonban nem az időrendet, hanem az egyes országgyűlések fontosságát követi.

A MOE első tizenkét kötete a magyar országgyűlések iratanyagán kívül közölte a tervezett, összehívott, de meg nem valósult országgyűlések, a részországgyűlések és a horvát tartományi gyűlések anyagát is. A MOE további kötetekben a horvát tartományi gyűlések nem kerülnek közlésre, a ténylegesen megtartott, és a meghiúsult országgyűlések anyagán kívül azonban közölni fogja mindazon rendi gyűlések anyagát, amelyek az országgyűléshez vagy részországgyűléshez hasonló funkciót töltöttek be. Ilyenek a különböző, királyi vagy ... fejedelmi kezdeményezés nélkül összegyűlt, több megyére kiterjedő rendi conventiculumok, a ... nádori concursusok, valamint a ... kuruc rendi gyűlések stb. Ezenkívül közli az országgyűlési bizottságok iratait és elaborátumait is.

A munka egységei az országgyűlések. Az anyag bőségétől függően alkothat több országgyűlés egy kötetet, illetve egy országgyűlés több kötetet. Ez utóbbi esetben a kötetek közös mutatója az utolsó kötetbe kerül. Amennyiben több országgyűlés anyaga kerül egy közös kötetbe, az egyes országgyűlések a kötet önálló részeit alkotják, csupán a mutatók készülnek közösen a kötetbe foglalt valamennyi országgyűléshez. Az egyes országgyűlések anyaga a következő felépítésben kerül közlésre:

1. Az országgyűlés történetét alaposan ismertető, a marxista kutatások elvi eredményeinek alapján készülő bevezető tanulmány. (Egyes, indokolt esetekben, több összetartozó részgyűlést közös bevezető tanulmány dolgozhat fel.) A bevezető tanulmány terjedelme és részletessége tekintetében a MOE 11–12. kötetében levő bevezetések irányadók.

2. Az országgyűlés előkészítésére vonatkozó iratok.

3. Az országgyűlés iratai; leiratok, feliratok, hivatalos országgyűlési napló, törvénytervezetek, követjelentések, az országgyűlés tárgyalásaival kapcsolatos hivatalos levelezés, végül a törvénycikkek; ...

4. Az országgyűlésre vonatkozó vagy azzal kapcsolatos hivatalos és nem hivatalos iratok: a bécsi udvari és kormányzati szervek állásfoglalásai, egyéni követi naplók, magánlevelezések stb.

5. Az országgyűlés által kiküldött bizottságok iratai...

- a) Mutatók: a) rövidítésjegyzék; b) az országgyűlésen szereplő személyek életrajza és a rájuk vonatkozó irodalom (az életrajzok lexikoncikk-szerű tömörséggel); c) hely-, név- és tárgymutató.”

Mivel a MOE eddig megjelent kötetéhez semmiféle mutató nincsen, az új szerkesztőség vállalta, hogy elkészítteti az I–XII. kötet közös mutatóját, valamint a sorozat XIII. kötetét. Ugyanennek a kötetnek az elején közlik az I–XII. kötet anyagát kiegészítő, a kutatások során időközben előkerült fontosabb iratokat.

Ezután következett a MOE kötetbeosztása a XIII–XLI. kötetig, amelyek közlésétől itt eltekintek. A XIII. kötet az 1526–1606 közötti pótlásokat és az I–XII. kötet hely-, név- és tárgymutatóját, a XLI. azaz zárókötet pedig az 1843–44. és 1847–48. évi országgyűlések anyagát lett volna hivatott tartalmazni. Az országgyűlési iratok kiadásának módjára vonatkozó archeográfiai és technikai természetű szempontok (forrásközlési szabályzat) kidolgozására és szélesebb körben való megvitatására a közeljövőben kerül sor.

A szerkesztőbizottság már megbízásokat is adott ki, a XIV. kötetet (1607–1608) Benda Kálmán, a XXIV. kötetet (1681) Bottló Béla, a XXVIII. kötetet (1712–15) Heckenast Gusztáv, a XXXIII. kötetet (1764–65) pedig H. Balázs Éva gondjaira bízta. Heckenast Gusztáv ugyanakkor felkérést kapott a MOE már megjelent I–XII. kötete név- és tárgymutatójának elkészítésére.

„A most munkába vett kötetek előreláthatólag 1966–67 folyamán készülnek el.” – ezzel az igen optimista mondattal fejeződik be a tájékoztató, amelynek olvastán minden érdeklődő örülhetett, hiszen – a vékony marxista csomagolást lehántva, Károlyi Árpád szelleme sugárzik a szövegből.²¹ A legkomolyabb szakmai kifogás, – hogy ti. a tematika leszűkül, mert a horvát tartományi gyűlések nem kerülnek majd közlésre²² – okozta mulasztásért busásan kárpótolhatta az olvasót, hogy ígéretet kapott: a készülőkötetekbe beveszik a királyválasztást, a koronázást, a nádorválasztást megvilágító iratokat, az országgyűlési bizottságok iratanyagát, a törvényeket, az országgyűlési naplókat, jelentéseket, és visszaemlékezéseket is.

Ezután a munka ment a maga útján. Vértés György a *Századok*-ban bemutatta az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits Györgyről, a kiváló kéziratgyűjtő- és másolóról elnevezett, főképp országgyűlési iratokat és aktákat tartalmazó 104 kötetből álló gyűjteményét. Mint ismeretes, Gyurikovits gyűjteményét fia a MTA-nak ajánlotta fel megvételre, ám azt mégsem az Akadémia, hanem, magánszemélyként Fraknói Vilmos vásárolta meg.²³ Miután Fraknói hagyatékát a Ranschburg-féle könyvkereskedés szerezte meg, onnan került vásárlás útján 1917-ben az Országgyűlési Könyvtár tulajdonába a gyűjtemény 106 kötetéből 90 kötet. Az Indexben felsorolt művek közül 12 kéziratot kötet lappang, két kéziratot kötet az Országos Széchényi Könyvtárban található. A könyvtár megpróbálta ezeket is megszerezni, továbbá a MOL-ban őrzött négy, nem Gyurikovits gyűjteményéből származó kötetre is bejelentette igényét. Ezt a tervet nem tudta valóra váltani, de így is a MOE folytatásához szükséges legnagyobb gyűjtemény

²¹ SZ 1963. Krónika. 463–465. A „Magyar Országgyűlési Emlékek” kiadása

²² A horvát anyagot 1861-ben megjelentette Ivan Kukuljevic-Sakcinski: *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Bd. 3: *Constitutiones Comitiorum regnum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae spectantes*, Zagreb, 1861 c. forráskiadványában. A Horvát Országos Levéltárban őrzött anyagot Ferdo Šišić tette közzé a „Zaključci Hrvatskog sabora” 12 kötetében (1631–1847) 1958–1980

²³ MOE I. k. XI.

birtokában készült a munkálatok megindítására. Azért is készíthetett ilyen terveket, mert a Gyurikovits féle kéziratok rendezésével, kutatási előkészítésével már 1919-től a kitűnő Takáts Sándor foglalkozott.²⁴

A Magyar Országgyűlési Emlékek szerkesztőbizottsága 1965. március 9-én tartotta következő ülést, Molnár Erik akadémikus elnökletével. A Bizottság meghallgatta és jóváhagyta Benda Kálmán titkári jelentését, amelyben beszámolt az 1607–1790 közötti korszak országgyűlési iratanyagának felmérésével és összegyűjtésével kapcsolatos 1964. évi munkáról. A Bizottság ugyanis abból a megfontolásból kiindulva, hogy kisüzemi módszerekkel a sorozat kötetei csak nagyon lassan, igen nagy munka- és idővesztéssel készülhetnének el, kérte az Akadémiát, tegye lehetővé bizonyos központi fontosságú levéltári és kéziratári állagok anyagának egységes felmérését és cédulakatalógusra való felvételét. Ezáltal ugyanis az egyes kötetek szerkesztői mentesülnek az alól a munka alól, hogy ugyanazt az iratsorozatot egy meghatározott országgyűlés szempontjából valamennyien külön-külön végignézzék, hanem az egy ember által végzett előzetes feltárás révén kézbe kapott kijegyzések alapján már csak a közvetlenül rájuk vonatkozó iratokat kell kézbe venniük. Ezzel, valamint azáltal, hogy a különböző helyeken található azonos tartalmú iratokat a szerkesztők az előzetes gyűjtés alapján egyszerre áttekinthetik, idővesztés nélkül választhatják ki a legmegbízhatóbb szöveget a közlésre. Az Akadémia a kérésnek helyt adott, s (a Pénzügyminisztérium által az országgyűlés elnökének közbenjárására, külön célra megemelt úgynevezett célhitel rovatról) 1964-re 32 000 Ft-ot utalt ki a kutatásokra. Ebből az összegből iratonkénti kartonfelvétel készült, a MOL Archivum Regni, a M. kir. Kancellária Acta Diaetalia sorozata, a M. kir. Kamara Történelmi Emlékek sorozata, Kovachich Márton György országgyűlési iratgyűjteménye, az Eszterházy-, a Thurzó- és a Zichy-család levéltárának országgyűlési iratanyaga feldolgozásával. Az Országgyűlési Könyvtárban feldolgozták a Gyurikovits-gyűjtemény 1729-ig terjedő részét, az Országos Széchényi Könyvtárból a kéziratár Folia Latina sorozatának I–2607. számú darabjait. Az elkészült kijegyzések száma kereken 3000 kartoncédula (rajta az irat jelzete, kelte, rövid meghatározása és tartalma, továbbá nyelve és annak feltüntetése, hogy eredeti-e vagy másolat), ami ugyanannyi 1607–1790 közötti iratot jelent. Az országgyűlési iratok fontosságához fűzött feltevések sokszorosan igazolódtak. A gyűjtéssel egy időben megindult a legfontosabb iratok szövegének legépelese, és a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv „Ungarn: Comititalia” iratsorozatának filmre vétele. Megkezdődött a már megjelent *Országgyűlési Emlékek* kötetéhez a mutató elkészítése is. Az 1965-ös munka főirányait a Bizottság az alábbiakban rögzítette: a már megkezdett központi fontosságú iratállagokban a felmérést folytatni kell, s kívánatos volna, hogy az év folyamán ez nagyrészt be is

²⁴ *Vértés György*: Az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteménye. SZ 1964. Krónika. 334–338.

végződjék. 1966-ban sor kerülhet az egyes megyei és városi levéltárak anyagának felmérésére, majd ennek elkészülése után a külföldi levéltárak feldolgozására. Mindemellett a Bizottság remélte, hogy már 1967 elején az anyaggyűjtés olyan előrehaladott állapotban lesz, hogy sor kerülhet az egyes kötetek munkálatainak megkezdésére.

A Bizottság az egyes kötetek kiadásra való előkészítésével kapcsolatban az alábbi újabb megbízásokat adta ki XVI. kötet (az 1619, 1620-ik évi országgyűlések): Wittman Tibor; XXI. kötet (az 1649 és 1655-ik évi országgyűlések): Sinkovics István; XXII. kötet (az 1659 és 1662-ik évi országgyűlések): Péter Katalin; XXIII. kötet (az 1662–1681-ik évi részgyűlések): Gyapay Gábor; XXV. kötet (az 1683-ik évi kuruc országgyűlések és az 1687–1688-ik évi országgyűlés): Benczédi László XXVI. kötet (a XVII. század végi és XVIII. század eleji nádori concursusok): Iványi Emma; XXVII. kötet (az 1705–1711 közötti kuruc országgyűlések): R. Várkonyi Ágnes; XXXI. kötet (az 1741-ik évi országgyűlés): Berlász Jenő.²⁵

A sorozat szerkesztési és forrásközlési szabályzatának tervezetét Benda hamarosan elkészítette, s azt 1967 októberében a MTA Történettudományi Intézete I. Magyar Osztályának kezdeményezésére egy szakemberekből álló értekezlet megvitatta. 1972. október 9-én a MOE szerkesztőbizottsága a szabályzat átdolgozott szövegét, amelynek szakmai lektora Borsa Iván volt, jóváhagyta és hivatalosan elfogadta, majd a *Századok* 1974. évi 2. számában megjelentette.²⁶

Kétségtelen eredménynek tarthatjuk a szabályzat elkészültét, hiszen ennek előtte az 1921-ben kiadott Történelmi Társulati forráskiadvány-szabályzatot meghaladottnak, így érvénytelennek tekintették, új viszont nem készült, tehát mindenki úgy publikált, ahogy éppen jónak látta. Sokan a legtudományosabbnak a teljesen betűhív közlést tekintették, még kora újkori magyar szövegek esetében is. Ez ellen a gyakorlat ellen joggal lépett fel Benda.²⁷ Az ő szabályzatát viszont túl részletezőnek tartották, olyan előírásokkal, amelyeket nem lehet megvalósítani. – A betűhív közlést erőltető problémáit a gépi szkennelés elterjedése megoldotta, a facsimilék átírására nincsen szükség. A Bizottság addigi munkájáról és nagyralátó terveiről Benda a *Történelmi Szemle* hasábjain jelentetett meg részletes beszámolót.²⁸

Ám a MOE Szerkesztőbizottság kiadási terveiből semmi sem valósult meg. A kijelölt személyek többsége az idő előrehaladtával elhunyt, a tervezett kötetekből egyetlen egy sem készült el. Úgy látszik, a munkára kijelöltek közül egyedül

²⁵ A Magyar Országgyűlési Emlékek munkálatairól SZ 1965. Krónika. 1036–1037.

²⁶ Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. SZ 1974. 436–475.

²⁷ Benda Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja és mai helyzete I. és II. Levéltári Közlemények 1979/2. 163–173. és 1982/2. 201–205., különösen 202.

²⁸ Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek. Beszámoló egy forráskiadvány-sorozat munkálatairól Történelmi Szemle, 1974/4. 650–655.

Péter Katalin dolgozott a MOE-n, ő sem az eredetileg kijelölt kötetben, hanem az 1646/1647. évi pozsonyi országgyűlés anyagán, egy mellé beosztott (akkor még) ifjú kolléga – ezen sorok írója – segítségével. A Bizottság titkára is munkába lendült, és a rá jellemző dinamizmussal munkálkodott az 1608. évi országgyűlés anyagát tartalmazó kötetben. A munka csaknem teljesen elkészült, s csak Benda váratlan, 1994-ben bekövetkezett halála akadályozta meg a kiadását. A mű utolsó átnézésére, az esetleg ottmaradt hibák javítására senki sem vállalkozott, pár év múlva aztán a kézirat eltűnt. Csak reménykedhetünk abban, hogy nem véglegesen veszett el, s a lappangás évei után előkerülve, megjelenhet.

Eme szomorú végkifejlet után a jövő érdekében át kell gondolni, milyen módon lehetett volna ezt a fiaskót elkerülni, remélve, hogy egyúttal ezzel a szinte szükségszerűen bekövetkező újraindítást is megkönnyíthetjük. Annál is inkább meg kell tenni ezt, mert furcsa módon nem az ilyen esetekben szokásosnak gondolt pénzühiány vezetett a vállalkozás kudarcához. Mindenek előtt ki kellett volna alakítani egy olyan csoportot, amelynek minden tagja a MOE kiadásán dolgozik, teljes munkaidejében, összes energiájával. Mivel az adminisztratív-intézményes keretek megteremtése nem történt meg, és a felelős vezetői tiszteket nem töltötték be, fel sem merült olyan elkötelezett munkatársak felkutatása, akik hajlandók lettek volna 4–5 évig kizárólag ezzel a munkával foglalkozni, így a munka eleve kudarcra ítéltetett.

A nyájas olvasó ezen a ponton nyilván fölkapja majd fejét, mert ehhez hasonló javaslatokat korábban már olvashatott, a vállalkozás válságát majd az újrakezdés szükségességét taglaló, általam is hivatkozott dolgozatok között. Korszerűsített formába öntött megismétlésüket mégsem tartom feleslegesnek, mert meggyőződésem szerint az országgyűlések története nélkül nem érthető meg a magyar történelem a maga mélységében. A MOE-nak ott a helye a történettudomány előtt álló nagy feladatok között. Talán megkönnyíti a sorozat folytatásának elkezdését, ha résztvevői elolvassák e sorokat.